

Αρετή Τούντα-Φεργάδη

*Η ανάμιξη του Ελευθερίου Βενιζέλου στην προσπάθεια διευθέτησης των
ελληνο-σερβικών διαφορών και το ζήτημα της συνάντησής του με τον Πάσιτς*

Είναι γνωστό πως ο Ελευθέριος Βενιζέλος στα χρόνια της μακρόχρονης αυτοεξορίας του στο Παρίσι, όπου μετέβη μετά την εκλογική του ήττα, της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, αναμίχθηκε ενεργά τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική, κυρίως, πολιτική της Ελλάδας. Μάλιστα, στον τομέα της εσωτερικής ελληνικής πολιτικής ζωής, δεν παρενέβη με τις παραινέσεις του και τις υποδείξεις του προς τους Έλληνες κρατούντες, υποδεικνύοντας τη μια ή την άλλη ενδεδειγμένη λύση, αλλά και εκπροσώπησε επισήμως την Ελλάδα αρκετές φορές σε διεθνή fora. Η νίκη του κόμματος των Φιλελευθέρων, στις εκλογές του Δεκεμβρίου 1923, τον έφερε και πάλι στο πρωθυπουργικό αξίωμα της χώρας με την ύψιστη αποστολή να φροντίσει για την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος. Η διαφωνία του με τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου ως προς τη μέθοδο μεταβολής του πολιτεύματος, με δημοψήφισμα ή όχι, τον οδήγησε εκ νέου στο Παρίσι.

Ως γνωστόν, στο πεδίο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής οι παρεμβάσεις του και η ανάμιξή του υπήρξαν συχνές και γόνιμες, ως προς τα συμφέροντα της χώρας. Μέγιστο παράδειγμα αυτής της εμπλοκής του στα εξωτερικά ζητήματα της Ελλάδας υπήρξε η ανάληψη της αρχηγίας της ελληνικής αντιπροσωπείας, της αρμόδιας να επιληφθεί της επίλυσης, μεταξύ άλλων, και των ελληνοτουρκικών εκκρεμοτήτων, που θα διευθετούσαν στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης, η οποία έλαβε χώρα στη Λωζάνη (Νοέμβριος 1922-Ιούλιος 1923). Το έργο αυτό τού ανετέθη από την Επαναστατική κυβέρνηση, που είχε αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας μετά τη μικρασιατική τραγωδία, μια και στην Ελβετική πόλη επρόκειτο, στην ουσία, να αναθεωρηθεί το προσωπικό του δημιουργήμα, η ανεφάρμοστη Συνθήκη Ειρήνης των Σεβρών.

Είναι, επίσης, γνωστή η διαμεσολάβησή του στην αντιμετώπιση του αδιεξόδου, στο οποίο περιήλθε η Ελλάδα, εξαιτίας της υπογραφής των πρωτοκόλλων Πολίτη-Καλφός, της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1924. Η ονομασία τους οφείλεται στους δύο αντιπροσώπους της ελληνικής και της βουλγαρικής κυβέρνησης, Νικόλαο Πολίτη και Χρήστο Καλφός, αντίστοιχα. Οι εν λόγω αντιπρόσωποι κατέθεσαν δύο παράλληλες

δηλώσεις στο Συμβούλιο της ΚτΕ, οι οποίες με την αποδοχή τους από αυτό και την καταχώρησή τους στον πίνακα των Συνθηκών της Γραμματείας του Οργανισμού περιβλήθηκαν με τον τύπο της διεθνούς πράξης. Αφορούσαν δε στον τρόπο εφαρμογής των Συνθηκών περί μειονοτήτων, ειδικότερα της Σύμβασης του Νείγυ, της 27^{ης} Νοεμβρίου 1919 και της Ειδικής Σύμβασης των Σεβρών, της 10^{ης} Αυγούστου 1920, βάσει των οποίων τα δύο κράτη είχαν δεσμευθεί απέναντι στον νεοϊδρυθέντα Διεθνή Οργανισμό για την προστασία των μειονοτήτων, που κατοικούσαν στα εδάφη τους¹.

Αγνωστες, όμως, παραμένουν, στο μεγαλύτερο εύρος τους, κάποιες πολύ λεπτές πτυχές της ανάμιξης του κρητικού πολιτικού στα ελληνικά πράγματα. Σ' αυτές συγκαταλέγεται και το ενδιαφέρον του για την πορεία των ελληνο-σερβικών σχέσεων, στις αρχές του καλοκαιριού του 1925. Αυτή η περίοδος ακολούθησε τη διακοπή των ελληνο-σερβικών διαπραγματεύσεων, που είχαν ξεκινήσει, ως προκαταρκτικές, το Φεβρουάριο του 1925, στην Αθήνα και συνεχίστηκαν από τον Απρίλιο στη γιουγκοσλαβική πρωτεύουσα για να τερματιστούν, αιφνιδίως, την 1^η Ιουνίου.

Όταν, στις 14 Νοεμβρίου 1924, είχε επιδοθεί στην κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου η νότα, με την οποία η Σερβία προχωρούσε στην καταγγελία της Συνθήκης Αμυντικής Συμμαχίας και Φιλίας, που είχαν υπογράψει τα δύο κράτη (Ελλάδα και Σερβία) την 1^η Ιουνίου 1913, αυτή αποτάθηκε, μετά από πρόταση των Δημητρίου Κακλαμάνου και Αλέξανδρου Διομήδη, στον Βενιζέλο, ζητώντας τη γνώμη του για τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να αντιμετωπίσει τη διαγραφόμενη στον ορίζοντα απειλή.

¹ Για τα θέματα αυτά και για ορισμένα, που αναφέρονται στο κείμενο βλ. εκτενώς Α. Τούντα-Φεργάδη, *Ελληνο-Βουλγαρικές Μειονότητες*. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφός, 1924-1925, Θεσσαλονίκη, 1986. Ειδικότερα, όμως, για τις συζητήσεις στο Συμβούλιο της ΚτΕ, που κατέληξαν στην υπογραφή των Πρωτοκόλλων βλ. σελ. 72-76 και σελ. 189, όπου δημοσιεύεται το κείμενο της εγγραφής του πρωτοκόλλου, που υπέγραψε η Ελλάδα, στον Επίσημο Πίνακα των Συνθηκών της Γραμματείας, με ημερομηνία 3 Οκτωβρίου 1924 και Νο 738. Την ίδια μέρα, που ο Βενιζέλος υποστήριξε, ενώπιον του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών, τα ελληνικά δίκαια, αποσκοπώντας στην ακύρωση του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφός, στις 14 Μαρτίου 1925, ο Μιχαλακόπουλος του έστειλε ένα ευχαριστήριο τηλεγράφημα, εκ μέρους της κυβέρνησής του. Το περιεχόμενό του ήταν το ακόλουθο: «*Au nom Gouvernement Hellénique je vous pris d' agréer ses sentiments de profonde gratitude pour service signalé que vous venez de rendre encore une fois au pays*». *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου. Μουσείο Μπενάκη* (=Α.Β.), αριθμός φακέλου (= α. φ.) 44, αριθμός εγγράφου (= α. ε.) 173, Michalakopoulos à Venizelos, Τηλεγράφημα, αριθ. 3720, Γενεύη, 14 Μαρτίου 1925. Ως προς τη Σύμβαση των Σεβρών περί Μειονοτήτων ας διευκρινισθεί πως αυτή ετέθη σε ισχύ στις αρχές Αυγούστου 1924, όταν επικυρώθηκε η Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάνης, της οποίας είχε θεωρηθεί αναπόσπαστο μέρος.

Η κατάσταση διαφαινόταν, όντως, απειλητική για την Ελλάδα, δεδομένου ότι η ελληνο-σερβική Συνθήκη Συμμαχίας ήταν θεμελιώδους σημασίας για την εξωτερική της πολιτική. Ήταν ο μόνος συμμαχικός δεσμός της χώρας, ο οποίος την στήριζε γεωπολιτικά και διπλωματικά στο περιφερειακό και διεθνές περιβάλλον .

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή η Ελλάδα είχε περιέλθει, στην ουσία, σε δεινή θέση. Η σύναψη της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάνης, στις 24 Ιουλίου 1923, είχε συμβάλει, οπωσδήποτε, στην εξομάλυνση των προβλημάτων της με την Τουρκία², δίχως να πετύχει την οριστική επίλυσή τους, αλλά τυχόν διάρρηξη του συμμαχικού δεσμού με τη Σερβία θα άφηνε τη χώρα, σχεδόν, μετέωρη, στο διεθνές στερέωμα. Γι' αυτό, και ο Κακλαμάνος και ο Διομήδης πρότειναν στην κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου, η οποία αντιμετώπισε και το ενδεχόμενο παραίτησής της, να απευθυνθεί στον Βενιζέλο. Πίστευαν πως «μόνη ενδεδειγμένη λύσις είναι να παρακληθῆ θερμῶς και άνευ αναβολῆς κύριος Βενιζέλος να δεχθῆ έκτακτον διπλωματικὴν αποστολὴν ὅπως ἐπιτύχῃ εἰ δυνατόν διέξοδον ἐκ τῆς δημιουργηθείσης καταστάσεως δια ανανεώσεως συνθήκης ἣτις ἀποτελεῖ θεμέλιον τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς Ἑλλάδος»³.

Οι απόψεις τους υιοθετήθηκαν από την κυβέρνηση, η οποία απευθύνθηκε άμεσα στον Βενιζέλο. Ο πρώην πρωθυπουργός απάντησε στέλνοντας ένα τηλεγράφημα, στο οποίο αφού συνέστηνε στην κυβέρνηση ψυχραιμία και πρότεινε λύσεις για τον τρόπο, με τον οποίο θα μπορούσε να εξέλθει από το αδιέξοδο, στο οποίο είχε εμπλακεί, και από την πλήρη, σχεδόν, διεθνή απομόνωση, στην οποία θα περιερχόταν, αρνήθηκε να μεταβεί στη σερβική πρωτεύουσα, αναλύοντας τους λόγους, που του υπαγόρευαν αυτή την άρνηση. Επικαλείτο το γεγονός ότι η Ελλάδα βρισκόταν σε χαώδη κατάσταση, εξαιτίας της απουσίας συνταγματικού χάρτη και με προσωρινό Πρόεδρο Δημοκρατίας. Διευκρίνιζε πως, αν η κυβέρνηση επιλαμβανόταν αυτών των εκκρεμοτήτων και προχωρούσε σε «απολύτως» τίμιες εκλογές, οι οποίες θα τερμάτιζαν τις πολιτειακές ανωμαλίες, θα μπορούσε να δεχθεί ακόμα και θέση

² Κ. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική μετά την Συνθήκη της Λωζάνης: η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη, 1977. Ειδικότερα για τις ελληνοτουρκικές οικονομικές διαφορές, μετά τη Λωζάννη, βλ. Α. Κλάνης, *Το Ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10^{ης} Ιουνίου 1930: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάνης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών*, Αθήνα, 2010.

³ Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 98, υποσ. 109, όπου δημοσιεύεται ολόκληρο το κείμενο του τηλεγραφήματος των Κακλαμάνου και Διομήδη. Αλλά και μετά από λίγες μέρες και αφού είχε αρνηθεί ο Βενιζέλος, ο Κακλαμάνος επέμενε πως «*Η μετάβασις του Ελ Βενιζέλου εις το Βελιγράδιον κρίνεται ως λίαν ευκαταία [...]*». *Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδος (=ΑΥΕ)*, 1928, 36.2, Τμ. 1. Κακλαμάνος προς υπουργείο Εξωτερικών, Νο 3523, Λονδίνον, 5/12/1924.

τακτικού πρέσβη στο Βελιγράδι «με σκοπόν αποκατάστασεως διαταραχθεισών σχέσεων δύο χωρών και συγκροτήσεως Βαλκανικής συνεννοήσεως περιλαμβανούσης όχι μόνον Ρουμανίαν αλλά και πάντα τα Βαλκανικά κράτη όσα ήθελον να μετάσχωσι προς εξασφάλισιν του εκ των συνθηκών προελθόντος καθεστώτος». Τόνιζε δε, ότι, αν του επέτρεπε η υγεία του, θα μπορούσε να παραμείνει εκεί δύο και περισσότερα χρόνια, ώστε να πετύχει την αποκατάσταση των συμμαχικών δεσμών, οι οποίοι έπρεπε να προσλάβουν «χαρακτήρα εγκαρδιότητος»: «υπό τους χειροτέρους υγιεινούς όρους», θα μπορούσε να μείνει εκεί ένα χρόνο, εργαζόμενος για τη συγκρότηση «της νέας Βαλκανικής συνεννοήσεως». Αξίζει να σημειωθεί πως ο Βενιζέλος αναφερόταν και στην καλή εντύπωση, την οποία θα προξενούσε στους Σέρβους ο διορισμός του στην ελληνική Πρεσβεία του Βελιγραδίου, γεγονός, το οποίο θα ερμηνευόταν «ως εκδήλωσις σπουδαιότητος ην Ελλάς αποδίδει εις μετά Γιουγκοσλαβίας σχέσεις μας»⁴. Η άρνησή του να μεταβεί στο Βελιγράδι δεν σήμαινε, προφανώς, ότι δεν ήταν πρόθυμος να συνδράμει τους Έλληνες ιθύνοντες στην επίλυση των δύσκολων προβλημάτων με τη γείτονα.

Παράλληλα, στον τύπο των δύο χωρών δημοσιευόταν, στις 18 Νοεμβρίου, ταυτόσημο ανακοινωθέν, με το οποίο αναγγελλόταν η πράξη της καταγγελίας, με αιτιολογικό την άρδην μεταβολή της κατάστασης μετά τον τερματισμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο αληθής λόγος, που ωθούσε τη Σερβία σ' αυτή την ενέργεια, ήταν η υπογραφή του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφόφ, με το οποίο η Ελλάδα αναγνώριζε τη σλαβόφωνη μειονότητα της Μακεδονίας, ως βουλγαρική⁵. Εκ παραλλήλου, προτάθηκε η έναρξη διαπραγματεύσεων, με σκοπό τη συνομολόγηση μιας καινούριας συμμαχίας και τη ρύθμιση των διαφορών των δύο κρατών. Οι εργώδεις προσπάθειες της κυβέρνησης Μιχαλακοπούλου ν' αποτρέψει την καταγγελία είχαν αποβεί άκαρπες. Έτσι, επιδόθηκε σ' έναν διπλωματικό αγώνα, ο οποίος αποσκοπούσε στη διευθέτηση, όλων των εκκρεμοτήτων, που προέκυψαν.

⁴ Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 100, υποσ. 115. Ας σημειωθεί πως ο Βενιζέλος έστειλε, μέσω του Ν. Πολίτη, στον Κακλαμάνο και τον Διομήδη, επιστολή, με την οποία τους κοινοποιούσε την απάντησή του προς το υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας και τους ενημέρωνε για την άρνησή του. Συγκεκριμένα, έγραφε: «[...] ελπίζω ν' αναγνωρίσητε ότι μετάβασίς μου εις Σερβίαν σήμεραν δεν ημπορεί να έχη κανένα αποτέλεσμα, ενώ μετάβασίς μου μετά την περάτωσιν της πολιτειακής μας κρίσεως είναι ενδεχόμενον να στεφθή υπό επιτυχίας». *Α.Β.*, α. φ. 271, α. ε. 73. Βενιζέλος προς Κακλαμάνο και Διομήδη, 17.XI, 1924. 20, Rue Beaujon. Paris (VIIIe).

⁵ Η αναγνώριση αυτή προέκυπτε αβίαστα από τον τίτλο του Πρωτοκόλλου, που είχε υπογράψει η Ελλάδα με το Συμβούλιο της ΚτΕ και ήταν ο ακόλουθος: «Protection de la Minorité Bulgare en Grèce».

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η συνάντηση του Βενιζέλου με τον Γιουγκοσλάβο υπουργό Εξωτερικών, Νίντσιτς, στη γαλλική πρωτεύουσα, το Δεκέμβριο του 1924. Η συνάντηση των δύο πολιτικών ανδρών ήταν μεν ανεπίσημη αλλά ήταν οπωσδήποτε σε γνώση των δύο κυβερνήσεων⁶. Εξάλλου, στις περισσότερες φάσεις κατά τις οποίες ο Βενιζέλος υποστήριξε τα ελληνικά δίκαια στο εξωτερικό, οι επαφές του δεν είχαν επίσημο χαρακτήρα.

Με βάση τα πιο πάνω, διαφαίνεται η εκτίμηση, την οποία έτρεφαν οι Σέρβοι στο πρόσωπο του μεγάλου κρητικού πολιτικού. Αυτή την εκτίμηση και αυτή την προτίμηση την απέδειξαν και αργότερα, το καλοκαίρι του 1925, όταν οι δύο πλευρές, ελληνική και σερβική, είχαν εμπλακεί σε ατέρμονες συζητήσεις για την επανάληψη των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου ή την έναρξη καινούριων διαβουλεύσεων, με σκοπό τη σύναψη μιας νέας συνθήκης συμμαχίας και τη διευθέτηση των μεταξύ τους εκκρεμοτήτων⁷.

Ήδη, από την εποχή των διαπραγματεύσεων, στις οποίες τα δύο κράτη προσήλθαν την άνοιξη του 1925, ο Βενιζέλος δεν είχε παραμείνει απλός θεατής τους. Ο πρωθυπουργός, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, είχε απευθυνθεί σ' εκείνον ζητώντας του να έρθει σε επαφή με τον γιουγκοσλάβο πρωθυπουργό Πάσιτς. Αυτό προκύπτει από τηλεγράφημα του ίδιου του Βενιζέλου, προς τον πρωθυπουργό Μιχαλακόπουλο, όπου έγραφε, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα: «*Συμμορφούμενος προς τηλεγράφημά σας έγγραφα ήδη εις κ. Πάσιτς. Δυστυχώς δεν δύναμαι περιμένω πολλά πράγματα από παρέμβασίν μου ταύτην*»⁸. Τις τελευταίες, δε, μέρες, του Μαΐου, όταν είχε διαφανεί, ότι οι διαπραγματεύσεις προσέκοπταν σε εμπόδια, τον ενημέρωνε για τις σκέψεις του,

⁶ Σ' αυτή τη διαπίστωση είχαμε καταλήξει σε παλαιότερη μελέτη μας. Επομένως, βλ. Α. Τούντα-Φεργάδη, «Σκέψεις του Ελευθερίου Βενιζέλου για την ελληνική εξωτερική πολιτική», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 16, Φεβρουάριος 1983, σελ. 49-63, όπου δημοσιεύεται και η έκθεση, την οποία έστειλε, εμπιστευτικώς, ο ίδιος ο Βενιζέλος στο υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, στις 21 Δεκεμβρίου 1924, και αναφερόταν διεξοδικώς στα της συνομιλίας του με τον Νίντσιτς. Επίσης, επιχειρείται και μια αναφορά στο ρόλο, που διαδραμάτιζαν η Γαλλία και η Αγγλία στη διευθέτηση της ελληνο-σερβικής διεκυστίνδας αλλά και μια σύγκριση των σκέψεων, που διατύπωσε τότε, ο Βενιζέλος, σε σχέση με την εξωτερική πολιτική, την οποία εφήρμοσε, όταν ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας, το καλοκαίρι του 1928.

⁷ Σ' αυτές περιλαμβάνονταν το ζήτημα της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής-Θεσσαλονίκης, της Ελευθέρης Σερβικής Ζώνης στην πόλη του Θερμαϊκού, της σλαβόφωνης μειονότητας της Μακεδονίας και το ζήτημα των αμφισβητούμενων υπηκόων των δύο χωρών. Ωστόσο, υπήρχαν και άλλες παράμετροι, οι οποίες παρεμπόδιζαν τα δύο κράτη να φτάσουν σ' ένα αίσιο αποτέλεσμα και ορισμένες από αυτές ανάγονταν στη σφαίρα των πολιτικών και στρατιωτικών ενδιαφερόντων, όχι μόνο της Σερβίας αλλά και των άλλων δύο κρατών της Μικρής Αντάντ. Για περισσότερες λεπτομέρειες ως προς αυτή την κατεύθυνση βλ. Σ. Σφέτας, «Οι ελληνο-γιουγκοσλαβικές σχέσεις στο πλαίσιο του γαλλο-ιταλικού ανταγωνισμού στα Βαλκάνια (1924-1928)», στο *ΚΓ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, 24, 25, 26 Μαΐου 2002, *Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 503-522, ειδικότερα στις σ. 505-507.

⁸ *A.B.*, α. φ. 45, Βενιζέλος προς Μιχαλακόπουλο, αριθ. 2313, 6/5/25.

αποστέλλοντας μια έκθεση. Στο συγκεκριμένο έγγραφό του, ανέφερε πως τα παρεμβαλλόμενα, στην προσέγγιση των δύο κρατών, εμπόδια ήταν εκείνο της εκμετάλλευσης της σιδηροδρομικής γραμμής «Θεσσαλονίκης – συνόρων – Γευγελής» και της σλαβόφωνης μειονότητας της Μακεδονίας, για την οποία η Σερβία αξίωνε δικαίωμα προστασίας «εποπτείας και δεν ξεύρω πώς να το ονομάσω». Υπογράμμισε ότι, αν και έδινε ιδιαίτερα μεγάλη σημασία στη συμμαχία με τη Σερβία, προτιμούσε τη ματαίωση των διαπραγματεύσεων «παρά τη σύναψη συμφωνίας κατά την οποία δεν θα παρίστατο η Ελλάς ως ισότιμον κράτος προς την σύμμαχόν του αλλ' ως υποτελές ή προστατευόμενον. Εάν η συνομολόγησις της νέας συμμαχίας άφινε τοιαύτην εντύπωσιν εις το πνεύμα των Σέρβων η απέναντι της Ελλάδος διεξαγωγή των θα απέβαιnen από ημέρας εις ημέραν επαχθεστέρα έως ότου αι σχέσεις θα εξετραχύνοντο εις αληθή εχθρότητα». Ανέλυε και διάφορα άλλα, ακανθώδη, σημεία, και κατέληγε: «Παρακαλώ να συγχωρήσετε την παρούσαν αλλ' ενόμισα ότι το γεγονός ότι επανειλημμένως είχατε την καλωσύνην να ζητήσετε την παρέμβασίν μου εις το ζήτημα τούτο μου επιβάλλει το καθήκον να σας εκθέσω τας ανωτέρω σκέψεις μου»⁹.

Από όσα εκτέθηκαν τεκμαίρεται η ανάμιξη του Βενιζέλου στα ελληνοσερβικά πράγματα αλλά διαφαίνεται και ο ρόλος του στη διακοπή των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου. Ενισχυτικό αυτής της άποψης είναι και το γεγονός, πως η απάντηση της ελληνικής κυβέρνησης στο ερωτηματολόγιο, που της είχε υποβληθεί από το Συμβούλιο της ΚτΕ και αφορούσε στον τρόπο, με τον οποίο αυτή προστάτευε τη σλαβόφωνη μειονότητα της χώρας, είχε συνταχθεί βάσει των υποδείξεων του Βενιζέλου. Το θέμα αυτό ήταν απόλυτα συνυφασμένο με τη διακοπή των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου, διότι η αποδοχή της ελληνικής απαντήσεως από το Συμβούλιο της ΚτΕ θα σηματοδοτούσε και τον τερματισμό του αδιεξόδου, που είχε προκληθεί από την υπογραφή του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφώφ, γεγονός, το οποίο είχε οδηγήσει και στην εκ μέρους της Σερβίας καταγγελία της Συνθήκης Συμμαχίας του 1913. Μάλιστα, στα τέλη Μαΐου, ο Μιχαλακόπουλος παρακαλούσε τον Βενιζέλο να μεσολαβήσει στον Άγγλο υπουργό Εξωτερικών, ώστε να δεχθεί την απάντηση της ελληνικής κυβέρνησης, ούτως ώστε το ζήτημα του Πρωτοκόλλου «θεωρηθή λήξαν διότι εκκρεμότης αυτού ενισχύει σερβικὴν επιθυμίαν προς σύναψιν συμβάσεως περί μειονοτήτων»¹⁰.

⁹ A.B., α. φ. 272, α. ε. 73, Βενιζέλος προς Μιχαλακόπουλο, Paris, 28. V. 1925.

¹⁰ A.B., α. φ. 45, α. ε. 119, Μιχαλακόπουλος προς Ελληνικήν Πρεσβείαν Παρισίων, Εν Αθήναις τη 29^η Μαΐου 1925.

Μετά δε την παύση των διαβουλεύσεων στη σερβική πρωτεύουσα, που σημειώθηκε την 1^η Ιουνίου, ο Βενιζέλος, απευθυνόμενος και πάλι στον πρωθυπουργό, εξέθετε απόψεις για τον τρόπο, με τον οποίο όφειλε η κυβέρνηση ν' αντιμετωπίσει την, ιδιαζόντως, εύθραυστη κατάσταση. Αφού συνέχαιρε το υπουργείο των Εξωτερικών για το λιτό ανακοινωθέν, με το οποίο είχε πληροφορήσει την κοινή γνώμη για το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων, υπογράμμισε: *«Παρακαλώ μόνον να επιστήσετε την προσοχήν τύπου όπως εμπνεόμενος από περιεχόμενον ανακοινωθέντος μη εκτραπή κατά μικρόν εις γλώσσαν εχθρικήν προς την Σερβίαν. [...] Πολιτική μας και μετά αποτυχίαν διαπραγματεύσεων μένει πολιτική σταθεράς φιλίας προς Γιουγκοσλαβίαν μετά της οποίας θεωρούμεν ότι έχομεν πολλά κοινά συμφέροντα»*. Και αν ακόμα, συνέχιζε ο Βενιζέλος, ο σερβικός Τύπος μας προκαλέσει, οφείλουμε να διατηρήσουμε την αξιοπρέπειά μας και να μην παρασυρθούμε σ' έναν αγώνα αντεγκλήσεων. Ο πρωθυπουργός θα μπορούσε να καλέσει, προσωπικώς, τους διευθυντές των εφημερίδων και, συγχρόνως, να δοθούν αυστηρότατες οδηγίες στις τελωνειακές, τις σιδηροδρομικές και τις διοικητικές αρχές, ώστε ν' αποφευχθούν επεισόδια και εντάσεις με τις σερβικές αρχές. Και συνέχιζε: *«Δεν πρέπει να υποθέσουν αρχαί μας ότι δυσκολεύουσαι Σερβικόν εμπόριον θα εξαναγκάσουν Σερβίαν ν' ανανεώση συμμαχίαν. Αύτη θα ανανεωθή μετά τινα χρόνον διότι Σερβία έχει κεφαλαιώδες συμφέρον να ασφαλίση την δια Θεσσαλονίκης εισαγωγήν εν καιρώ πολέμου και ταύτην δύναται ν' ασφαλίση μόνον φιλική και σύμμαχος Ελλάς. Αλλ' απόπειρα εκβιάσεως αυτής εκ μέρους μας θα τραχύνη τας σχέσεις μας και διακινδυνεύσει μέλλον. Ότι αφορά άλλωστε την απόκρουσιν των άκρων Σερβικών αξιώσεων πρέπει εις κάθε περίστασιν να δίδεται η εντύπωσις ότι δεν ειμπορούμεν επ' αυτών να υποχωρήσωμεν»¹¹.*

Τις επόμενες μέρες, ο Μιχαλακόπουλος απάντησε στον Βενιζέλο, κατά τρόπο, που αποδείκνυε αδιάψευστα την ανάμιξη του δεύτερου στις ελληνικές υποθέσεις και το ότι οι εν Ελλάδι κρατούντες ακολουθούσαν, σχεδόν, κατά γράμμα, τις υποδείξεις

¹¹ A.B., α. φ. 45, [Βενιζέλος προς Μιχαλακόπουλο]. Το συγκεκριμένο έγγραφο δεν φέρει στοιχεία αλλά από το περιεχόμενό του και από το τηλεγράφημα του Μιχαλακόπουλου, που δημοσιεύεται αμέσως πιο κάτω, συνάγεται ότι εστάλη το πρώτο δεκαήμερο του Ιουνίου, δίχως να μπορεί να προσδιοριστεί η ακριβής ημερομηνία. Ωστόσο, η ταυτότητά του, πιστοποιείται από το γεγονός, ότι διασώζεται και το πρωτότυπο, που είναι γραμμένο από τον ίδιο τον Βενιζέλο. Ειδικότερα για τους λόγους διακοπής των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου βλ. και A. Tounda-Fergadi, «Commentaires, estimations et vérités sur l'interruption des négociations de Belgrade», στο *Thetis*, Band 15, Mannheim 2008, pp.148-156. Η εν λόγω μελέτη δημοσιεύεται και στην Ελληνική, υπό τον τίτλο «Σχόλια, εκτιμήσεις και αλήθειες για τη διακοπή των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου», στο *ΚΗ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 25-27 Μαΐου 2007, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, 2008, σ. 367-397.

του. Συγκεκριμένα, στο εν λόγω τηλεγράφημα αναφερόταν: «Ως προς στάσιν ημών κατόπιν διακοπής διαπραγματεύσεων προς ανανέωσιν συμμαχίας μετά Σερβίας πληροφορώ υμάς ότι ευθύς άμα διακοπή αυτών έκαμον δεούσας συστάσεις εις τύπον ούτως (ώστε) η γλώσσα αυτού γενικώς δεν υπήρξεν υπεράγαν δυσάρεστος ή εχθρική δια Σερβίαν. Ως προς οδηγίας προς ημετέρας εν Μακεδονία αρχάς είχαν σπεύσει [...] διαβιβάσω ταύτας δια Γενικής Διοικήσεως Θεσ/νίκης ακριβώς εν πνεύματι υμετέρας υποδείξεως»¹².

Από τα τέλη, όμως, του Ιουνίου, όταν ο Θεόδωρος Πάγκαλος αναρριχήθηκε στην εξουσία, στις 25 του μηνός, ανέκυψε σοβαρό πρόβλημα στην Αθήνα εξαιτίας της διαφαινόμενης πρόθεσης των Σέρβων να διαπραγματευθούν με τον Βενιζέλο και όχι με την κυβέρνηση. Η συγκεκριμένη προσπάθεια των Σέρβων είχε εκφρασθεί και εμπράκτως. Ειδικότερα, στις 23 Ιουλίου 1925, ο πρέσβης της Σερβίας στη Βέρνη, Γιοβάνοβιτς, ο οποίος είχε και στενό συγγενικό δεσμό με τον Σέρβο πρωθυπουργό Πάσιτς, είχε προγευματίσει με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και είχαν συζητήσει επί των σχέσεων των χωρών τους. Στη διάρκεια της συνομιλίας τους, ο Βενιζέλος είχε εκφράσει τις απόψεις του. Κατ' εκείνον, επί του παρόντος, έπρεπε να εξομαλυνθούν οι διαφορές, που υφίσταντο ανάμεσα στα δύο κράτη, να αποκατασταθεί η στενή συνεργασία, μεταξύ των δύο κυβερνήσεων και να μεταθέσουν τη σύναψη συνθήκης συμμαχίας σε αιώτερο χρόνο, όταν στην Ελλάδα αποκαθίστατο η πολιτική ομαλότητα, ώστε να εκτιμηθεί επαρκέστερα η συμβολή της στην πρόοδο των σχέσεων με τη γείτονα. Ο Βενιζέλος είχε εκφράσει την επιθυμία να μεταβεί στο Εβιάν, για να συναντήσει τον σέρβο πρωθυπουργό Πάσιτς, ο οποίος θα έφτανε εκεί, θέλοντας να τον συγχαρεί για τον τερματισμό του εθνικού διχασμού στη χώρα του. Είχε προσθέσει δε ότι η εθνική συμφιλίωση, που είχε επιτευχθεί στη Γιουγκοσλαβία, οφειλόταν, κατά ένα μεγάλο ποσοστό, στην εθνική δυναστεία της χώρας, ενώ η εν Ελλάδι δυναστεία είχε ταχθεί κατά των εθνικών συμφερόντων¹³.

Ο Γιοβάνοβιτς είχε βρει την ευκαιρία να θέσει στον Βενιζέλο το ερώτημα γιατί δεν είχε δεχθεί, παρότι το είχε υποσχεθεί, να διορισθεί ως πρέσβης στο Βελιγράδι, αναφερόμενος, βεβαίως, στην περίοδο του Νοεμβρίου 1924, όταν ανέκυψαν έντονα τα προβλήματα των δύο κρατών, με την επίδοση στην ελληνική κυβέρνηση της νότας, με την οποία η Σερβία προχωρούσε στην καταγγελία της

¹² Α.Β., α. φ. 45, α. ε. 173, Αριθ. Μ 83, Μιχαλακόπουλος προς Βενιζέλο. Εξ Αθηνών τη 10/6/1925.

¹³ ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Ελληνο-σερβικά διαπραγματεύσεις, Γ/61/α, Δενδραμής προς υπουργείο Εξωτερικών, αριθ.2341. Βέρνη, 25/7/25.

συμμαχίας του 1913. Ο Βενιζέλος είχε απαντήσει στον Μιχαλακόπουλο, που του είχε προτείνει τη θέση, είχε δεσμευτεί, σχεδόν, ότι θα τη δεχόταν μόνο μετά την ψήφιση συντάγματος και τη διενέργεια εκλογών, διότι «επεθύμει ομιλήση εν Βελιγραδίω εν ονόματι ισχυράς και ηνωμένης Ελλάδος»¹⁴.

Τη συνομιλία των δύο ανδρών μετέφερε, αργότερα, ο Γιοβάνοβιτς στον Πάσιτς, όταν τον συνόδευσε στο ταξίδι του μέχρι το Εβιάν. Ο πρωθυπουργός της Σερβίας, αφού είχε λάβει σοβαρά υπόψη του όσα τού είχε διαβιβάσει ο σέρβος διπλωμάτης, διατύπωσε τις θέσεις του ως προς τις ελληνο-σερβικές σχέσεις. Επιθυμούσε, όπως Ελλάδα και Σερβία συνάψουν συνθήκη συμμαχίας και ήλπιζε ότι στη Γενεύη θα βρισκόταν τρόπος διευθέτησης του ζητήματος του σιδηρόδρομου Γευγελής-Θεσσαλονίκης, το οποίο, ως σημειωθεί, ήταν εκείνο, κυρίως, που είχε οδηγήσει σε ναυάγιο τις συνομιλίες του Βελιγραδίου. Είχε εκφράσει τη λύπη του για τη στάση του ελληνικού τύπου, στάση η οποία διέυρνε το χάσμα ανάμεσα στις δύο χώρες και, ασφαλώς, διευκόλυνε την πολιτική όσων αντιδρούσαν στη συμμαχία, καθιστώντας, ταυτοχρόνως, δυσχερή τη θέση όσων υπεραμύνονταν αυτής. Επιθυμία και του ίδιου ήταν να συναντηθεί με τον Βενιζέλο, με τον οποίο είχε πάντα, συνεργασθεί ειλικρινώς και εκτιμούσε την ευθύτητά του¹⁵.

Ο Γιοβάνοβιτς συνέστησε, πράγματι, στον Δενδραμή, να ειδοποιήσει το Βενιζέλο, εμπιστευτικώς, ώστε να συναντήσει τον Πάσιτς. Η σύσταση αυτή δεν ήταν ανεξάρτητη των προσωπικών του εκτιμήσεων, αν αποκλείσουμε το γεγονός να παρουσίαζε, κατ' αυτόν τον τρόπο, τις προτάσεις του σέρβου πρωθυπουργού. Πίστευε πως ο έλληνας πολιτικός ήταν ο μόνος, ο οποίος είχε τη δυνατότητα να επηρεάσει τον Πάσιτς, αποτελεσματικώς, και, εμμέσως, τον Νίντσιτς, τον υπουργό Εξωτερικών της Σερβίας, ο οποίος θα έφτανε στη Γενεύη στις 5 Σεπτεμβρίου. Ο Δενδραμής, ζητούσε από την ελληνική κυβέρνηση να τον ενημερώσει εάν ενέκρινε να γνωστοποιήσει στον Βενιζέλο την εισήγηση του σέρβου πρέσβη¹⁶.

Τα γεγονότα αυτά και, ιδίως η ανάμιξη του Ελευθερίου Βενιζέλου στα πράγματα της Ελλάδας και δη στον ευαίσθητο τομέα των σχέσεών της με τη γείτονα Σερβία, που εκείνη την περίοδο γνώριζαν ιδιαίτερη οξύτητα, δεν ήταν διόλου αρεστά, όπως ήταν επόμενο, στην κυβέρνηση Πάγκαλου. Στα τέλη Αυγούστου οι σχετικές

¹⁴ Στο ίδιο.

¹⁵ ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/α, Δενδραμής προς υπουργείο Εξωτερικών, αριθ. 2747. Βέρνη, 26/8/25.

¹⁶ Στο ίδιο.

πληροφορίες, που δημοσιεύονταν στον τύπο, παρουσιάζονταν υπό άλλο πρίσμα¹⁷. Γινόταν μεν αναφορά στη συνάντηση Γιοβάνοβιτς-Δενδραμή, οι δε απόψεις του πρώτου ως προς τις ελληνο-σερβικές σχέσεις, οι οποίες όφειλαν να εξέλθουν από τον «πολύ κακόν δρόμον», που είχαν εισέλθει, αναγράφονταν, περιληπτικώς· μνημονευόταν η προσωπική γνώμη του σέρβου πρέσβη, ότι ήταν σκόπιμο ο Βενιζέλος να ταξιδεύσει ως τη γαλλική λουτρόπολη, για να συναντήσει τον Πάσιτς, ο οποίος βρισκόταν ήδη εκεί για θεραπεία, εκφράζοντας, ταυτοχρόνως, την ελπίδα πως η παλιά φιλία των δύο πολιτικών ανδρών θα ήταν ικανή να διορθώσει «τα γενόμενα σφάλματα». Η σημαντικότερη, ενδεχομένως, παραποίηση να ήταν εκείνη, σύμφωνα με την οποία ο Βενιζέλος ήταν εκείνος, που ζήτησε από τον Δενδραμή να προετοιμάσει μια συνάντηση με τον Πάσιτς στο Εβιάν, σκοπός της οποίας θα ήταν η διευθέτηση της ελληνο-σερβικής αντιδικίας. Σημειωνόταν δε κατά λέξη: «Ο κ. Δενδραμής κατέστησε γνωστήν εις την κυβέρνησιν την πρότασιν του κ. Βενιζέλου και εξήτησε σχετικώς οδηγίας περί του πρακτέου»¹⁸.

Ωστόσο, θα ήταν σκόπιμο να αναφερθεί πως στο πρώτο τηλεγράφημα, με το οποίο ο Δενδραμής ενημέρωνε την κυβέρνηση για τη συνομιλία Γιοβάνοβιτς-Βενιζέλου, αναφέρονταν, επιγραμματικά, τα ακόλουθα: «Κ. Βενιζέλος δεν θα μεταβή ως επεθύμει εις Κάρλσβαδ προς συνάντησιν κ. Πάσιτς [...] ίνα μη παρεξηγηθή θα μεταβή όμως ασφαλώς εις Εβιάν κατά προσεχή εκεί άφιξιν Σέρβου Πρωθυπουργού»¹⁹. Από το απόσπασμα αυτό δεν συνάγεται ποιος ήταν εκείνος, ο οποίος διατύπωσε την πρόταση για τη συνάντηση των δύο πολιτικών ανδρών.

Ο Ρέντης, ο υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Πάγκαλου, απαντώντας στα πιο πάνω, άδραξε την ευκαιρία να διατυπώσει δριμύτατες παρατηρήσεις. Απευθυνόμενος προς τους ανταποκριτές του τύπου ανέφερε πως «Ο κ. Βενιζέλος επιδεικνύει τάσιν αναμίξεως εις τα Ελληνικά ζητήματα, εκθέτων απόψεις, αίτινες δεν ανταποκρίνονται προς τας σκέψεις της Κυβερνήσεως»²⁰. Και μόνο το γεγονός ότι ο Δενδραμής επικοινωνήσε με τον πρώην πρωθυπουργό και έλαβε υπόψη του τις

¹⁷ Αξιοσημείωτο, ωστόσο, ήταν ένα ολιγόλογο σημείωμα της εφημερίδας *Μακεδονία*, δημοσιευόμενο στην πρώτη σελίδα, στο οποίο τονιζόταν πως ο Βενιζέλος ήταν από πάντα ειλικρινής φίλος της Σερβίας και οι Σέρβοι τον τιμούσαν με την εμπιστοσύνη τους. Η ανάμιξή του στη διεκυστίδα Ελλάδα-Σερβία δεν ήταν δυνατόν να ερμηνευθεί ως παρέμβαση στο κυβερνητικό έργο, αλλά «πηγορεύθη από την συναίσθησιν φιλοπάτριδος πολίτου επιθυμούντος και ως ιδιώτου να υπηρετήση την πατρίδα του». *Μακεδονία*, 29 Αυγούστου 1925.

¹⁸ *Αρχείο Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη (=ΔΟΛ)*, «Η ανάμιξις του Βενιζέλου εις την εξωτερικήν πολιτικήν της Κυβερνήσεως. Η διαστροφή ενός τηλεγραφήματος», *Ελεύθερον Βήμα*, 29 Αυγούστου 1925.

¹⁹ *ΑΥΕ*, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/α, ό.π., αριθ. 2341, ό.π.

²⁰ *Εμπρός*, 28 Αυγούστου 1925.

προτάσεις του, ήταν καταδικαστέο, κατά τον Ρέντη. Έστειλε δε τηλεγράφημα, προς όλους τους πρέσβεις της Ελλάδας, σύμφωνα με το οποίο αποδοκίμαζε οιαδήποτε ανάμιξη του Βενιζέλου στις υποθέσεις του κράτους. Ταυτοχρόνως, τους προειδοποιούσε πως έπρεπε να αποφεύγουν «πάσαν επαφήν ή συνεννόησιν μετά του πρώην κυβερνήτου επί των ζητημάτων της χώρας»²¹.

Οι ως άνω ενέργειες της κυβέρνησης και ο τόνος των σχετικών δηλώσεων του έλληνα υπουργού Εξωτερικών κάθε άλλο παρά αρεστά ήταν στους πολιτικούς κύκλους της χώρας αλλά και στον κόσμο των διπλωματών, οι οποίοι θα πρέπει να δυσανασχέτησαν, προφανώς, και λόγω της δημοσιευθείσας πληροφορίας στον τύπο, πως η κυβέρνηση Πάγκαλου σκεπτόταν σοβαρά να προχωρήσει στην απόλυση του Δενδραμή μετά το τέλος των εργασιών της Συνέλευσης της ΚτΕ, η οποία θα συνερχόταν στη Γενεύη, στις αρχές Σεπτεμβρίου. Οι διπλωμάτες, μάλιστα, διατύπωναν αμφιβολίες για το αληθές της ανάμιξης του Βενιζέλου. Πάντως, επικρατούσε η γενική εντύπωση ότι ο θόρυβος, που είχε προκληθεί, γύρω από το πρόσωπο του Βενιζέλου, απέβλεπε σ' έναν και μόνο σκοπό, να καλύψει τον Ρέντη, σε περίπτωση κατά την οποία αποτύγχανε στη Γενεύη, όπου θα μετέβαινε, για να συμμετάσχει σε συζητήσεις σχετικές με τις ελληνο-σερβικές εκκρεμότητες²² και να μεταθέσει τις ευθύνες του στον Βενιζέλο. Αλλά και ο αρχηγός των Προοδευτικών

²¹ ΔΟΛ, *Ελεύθερον Βήμα*, 29 Αυγούστου, ό.π.

²² Ο Ρέντης μετέβη στη Γενεύη, όπου είχε επαφές με τους υπουργούς Εξωτερικών της Γαλλίας, της Βρετανίας, της Ρουμανίας και της Σερβίας. Ο Μπριάν και ο Τσάμπερλεν είχαν δείξει ενδιαφέρον για τη διευθέτηση των ελληνο-σερβικών εκκρεμοτήτων από τη στιγμή, σχεδόν, της διακοπής των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου, αν και ο δεύτερος δεν φαινόταν διατεθειμένος να παρέμβει στη διαφορά. Αντιθέτως, η Γαλλία είχε ενθέρμως αναμιχθεί, προβαίνοντας, περί τα τέλη Ιουλίου και σε σχετικά διαβήματα, αποσκοπούντα στην υπογραφή ελληνοσερβικής συνθήκης συμμαχίας, διότι θεωρούσε αυτήν ως τον κεντρικότερο «άξονα της πολιτικής της εις τα Βαλκάνια». Το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων είχε προκληθεί από τις αξιώσεις της Σερβίας, εκ των οποίων οι σοβαρότερες ήταν εκείνες, όπως αναφέρθηκε ήδη, που αφορούσαν στη διεύρυνση της Ελεύθερης Σερβικής ζώνης της Θεσσαλονίκης, στον σιδηρόδρομο Γευγελής-Θεσσαλονίκης και στην υπογραφή ειδικής, ελληνο-σερβικής, σύμβασης για τις σλαβόφωνες μειονότητες της Μακεδονίας, την οποία η Κ.τ.Ε, όπως και οιαδήποτε ανάλογη, θεωρούσε απαράδεκτη. Η σύναψη μιας καινούριας συνθήκης συμμαχίας ήταν στις προθέσεις των δύο κρατών. Ωστόσο, ο Ρέντης ενδιαφερόταν και για ένα σχέδιο διατησίας των Βαλκανικών κρατών, ένα σύμφωνο ασφαλείας, το οποίο απέβλεπε στη διασφάλιση της ειρήνης στη Χερσόνησο του Αίμου. Το σχέδιο είχε υποβληθεί στα εν λόγω κράτη αλλά η Σερβία ήταν αρνητική, υποστηρίζουσα ότι «εφ' όσον δεν έχουν λυθή αι μεταξύ Σερβίας και Ελλάδος διαφοραί, η τοιαύτη πρότασις δεν εξυπηρετεί την εξασφάλισιν της ειρήνης και της τάξεως εν τοις Βαλκανίοις». ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, *Ελληνο-σερβικές σχέσεις*, Γ/61/α, *Breme*, 11 juin 1925. ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/α, ό.π., Κακλαμάνος προς υπουργείο Εξωτερικών, αριθ. 2136, Λονδίνο, 8/8/25. Κακλαμάνος προς υπουργείο Εξωτερικών, αριθ. 2257, Λονδίνο, 18/8/25. Αλεξανδρόπουλος προς υπουργείο Εξωτερικών, αριθ. 853, Πράγα, 3/9/25. Ρέντης προς υπουργείο Εξωτερικών, αριθ. 3037, Γενεύη, 10/9/25. Ρέντης προς υπουργείο Εξωτερικών, αριθ. 3092, Γενεύη, 13/9/25. Καραπάνος προς υπουργείο Εξωτερικών, αριθ. 3238, Γενεύη, 19/9/25. Βλ. και *Μακεδονία*, 27 Ιουλίου 1925, για το πρώτο παράθεμα της υποσημείωσης και *Εμπρός*, 29 Αυγούστου 1925, για το δεύτερο παράθεμα· επίσης, ΔΟΛ, *Ελεύθερον Βήμα*, 29 Αυγούστου, ό.π., 1 Σεπτεμβρίου 1925, 8 Σεπτεμβρίου 1925. *La Bulgarie*, 27 août 1925.

Φιλελευθέρων, Γεώργιος Καφαντάρης, αναφερόμενος στις δηλώσεις του έλληνα υπουργού Εξωτερικών, χαρακτήρισε αυτές ως «ασχημοσύνη» «αποδεικνύουσαν άπαξ έτι τα ατομικά ελατήρια, τα οποία διέπουν την όλην σημερινήν κατάστασιν»²³.

Πάντως, ο Ρέντης, σε τηλεγράφημά του από τη Γενεύη, το οποίο εστάλη προς το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών, στις 2 Σεπτεμβρίου 1925, σημείωνε ότι «Συνεπεία του εγερθέντος εν Αθήναις θορύβου η προσπάθεια των Σέρβων όπως διαπραγματευθώσι μετά του κ. Βενιζέλου και ουχί μετά κυβερνήσεως ανεκόπη». Πράγμα, που σήμαινε, ότι τα όσα είχαν δημοσιευθεί στον τύπο για πρόταση του ίδιου του Βενιζέλου προς τον Πάσιτς ήσαν, μάλλον, παραποιημένα και αναληθή. Στη συνέχεια, ο Ρέντης πρόσθετε πως ο Γιοβάνοβιτς βρέθηκε στην ανάγκη να προβεί σε δηλώσεις, σύμφωνα με τις οποίες, «το ζήτημα είναι της αρμοδιότητος των δύο κυβερνήσεων». Προχωρούσε, δε, σε ερμηνείες της στάσης του Σέρβου πρέσβη, τονίζοντας: «Είναι φανερόν ότι δια των ανακοινώσεων αυτών αποδοκιμάζει τας ιδίας αυτού πράξεις». Έκλεινε δε κάθε συζήτηση υπογραμμίζοντας πως ο ίδιος ο Βενιζέλος, απαντώντας σε ερωτήσεις δημοσιογράφων, διευκρίνιζε ότι «δεν αναμιγνύεται αποσυρθείς της πολιτικής». Και στο τέλος του τηλεγραφήματος, αναφερόταν: «πάσα εκ του φανερού ενέργεια φαίνεται το γε νυν παύουσα»²⁴. Αυτή η τελευταία φράση άφηνε ανοιχτά πολλά ενδεχόμενα.

Θα μπορούσε, επομένως, να υποστηριχθεί η άποψη πως δεν έχει σημασία ποιος είχε την πρωτοβουλία για τη συνάντηση. Ο Βενιζέλος ή ο Πάσιτς; Και μόνη η επαφή των δύο ανδρών και η συζήτησή τους περί της πορείας των σχέσεων των χωρών τους θα ήταν ένα γεγονός με ιδιαίτερη πολιτική βαρύτητα. Εξάλλου, σύμφωνα με όσα είχε υποστηρίξει ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος στην ελληνική Εθνοσυνέλευση, στις 15 Ιουνίου 1925, όταν συζητείτο το θέμα εμπιστοσύνης προς την κυβέρνησή του και όπου αναλύθηκαν διεξοδικώς τα της διαχείρισης, εκ μέρους της, των εξωτερικών ζητημάτων, μεταξύ των οποίων εκείνο του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφόφ, της καταγγελίας της ελληνο-σερβικής συνθήκης συμμαχίας του 1913 και των συνομιλιών, που είχαν διεξαχθεί τότε, για την έναρξη διαπραγματεύσεων ανάμεσα

²³ ΔΟΛ, *Ελεύθερον Βήμα*, 29 Αυγούστου, ό.π.

²⁴ ΑΥΕ, 1925, Γ' Πολιτική, Γ/61/α, ό.π., Ρέντης προς υπουργείο Εξωτερικών, αριθ. 2925, Γενεύη, 2/9/25. Ο Βενιζέλος, όντως, εξουσιοδοτούσε αρμόδιους δημοσιογραφικούς κύκλους να δηλώσουν ότι δεν σκεπτόταν να κατέλθει στην Ελλάδα, πολύ δε λιγότερο να αναμιχθεί στην ενεργό πολιτική. Επιθυμία του ήταν να ζήσει στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Κρήτη. Αλλά για να μη δώσει αφορμή σε παρεξηγήσεις είχε εγκαταλείψει αυτό το όνειρο, αποφασισμένος να παραμείνει μακριά από τη χώρα. ΔΟΛ, «Ο Βενιζέλος θα παραμείνη εις το εξωτερικόν. Η κάθοδος εις την Ελλάδα», *Ελεύθερον Βήμα*, 30 Αυγούστου 1925.

στις δύο χώρες, ο Βενιζέλος είχε αναμιχθεί στην υπόθεση. Συγκεκριμένα, απαντώντας στις κατηγορίες του Ρέντη, ότι δεν έπρεπε να συνεχιστούν οι διαπραγματεύσεις στο Βελιγράδι, από τη στιγμή κατά την οποία η κυβέρνηση δεν ήταν σίγουρη για τις αξιώσεις της Σερβίας, ο Μιχαλακόπουλος εξήγησε ότι: *«Γνωρίζετε δε, διότι σας ανekoίνωσα κατ' ιδίαν- θα τω είπω δε ήδη και δημοσία, αφού ο Τύπος το ανέγραψε- τας συνομιλίας, τας οποίας έκαμε ο κ. Βενιζέλος οίκοθεν εν Παρισίοις και τας οποίας ανekoίνωσεν εις την Κυβέρνησιν. Μετά τας συνομιλίας εκείνας δεν είχαν καλοπίστως λόγον τινά ίνα αμφιβάλλω ότι τα πράγματα θα εξειλίσσοντο ομαλώς»*²⁵.

Επομένως, η ανεπίσημη παρέμβαση του Βενιζέλου στις ελληνο-σερβικές σχέσεις, με σκοπό την εξομάλυνσή τους, ήταν δεδομένη και αποδεκτή από την προκάτοχο της δικτατορικής κυβέρνησης του Πάγκαλου. Αλλά και η τελευταία φράση από το τηλεγράφημα του Ρέντη, ότι κάθε φανερή ενέργεια παύει, πιστοποιεί, αν δεν αποδεικνύει, ότι η κυβέρνηση Πάγκαλου ήταν σε γνώση των όποιων επαφών του Βενιζέλου και δεν αποκλείεται ο όλος σάλος να προξενήθηκε, πράγματι, για να προλειανθεί το έδαφος διπλωματικώς, και ενδεχόμενη αποτυχία του Ρέντη στη Γενεύη να μην προκαλέσει αντιδράσεις.

Εξάλλου, και αργότερα, στη διάρκεια της δικτατορίας, ο Βενιζέλος έλαβε ενεργό μέρος στις διαπραγματεύσεις για τη ρύθμιση των πολεμικών χρεών της Ελλάδας με την Αγγλία και είχε επαφές με την κυβέρνηση Πάγκαλου και με τον ίδιο προσωπικά. Έτσι, τον Μάιο του 1926, απευθυνόμενος στον Εμμανουήλ Τσουδερό, ο οποίος βρισκόταν στο Λονδίνο για το ζήτημα των πολεμικών χρεών, έγραφε: *«Σήμερα το πρωί μόνον έλαβα το προχθεσινό γράμμα σας με τα συναποσταλέντα γράμματα του στρατηγού Παγκάλου και του Οθωναίου.[...]. Προτιμώ φυσικά, όπως μου προτείνη και ο στρατηγός Πάγκαλος να έλθω ιδιωτικώς εις Λονδίνον και το όνομά μου να μη γίνη δημοσία γνωστόν εις αντιπροσώπους»*²⁶.

Από τα όσα αναπτύχθηκαν έως τώρα, συνάγεται το συμπέρασμα πως ο Βενιζέλος αναμίχθηκε, ανεπισημως, στην ελληνο-σερβική αντιδικία, τόσο επί πρωθυπουργίας Μιχαλακόπουλου, όσο και κατά τις μέρες της δικτατορικής κυβέρνησης του Πάγκαλου. Το αν συναντήθηκε, τελικώς, με τον Πάσιτις δεν το γνωρίζουμε. Δεν είναι, όμως, αυτό το ζητούμενο. Σημασία έχει η παρέμβαση του πρώην πρωθυπουργού στα ελληνικά πράγματα, η βαρύτητα, που έδιναν στη γνώμη

²⁵ Συνεδρίασις 204, 15 Ιουνίου 1925, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως. Τ. Ε'* (Αθήναι, 1927), σελ. 551 και 552 για το παράθεμα, κυρίως. Βλ. και Αρετή Τούντα-Φεργάδη, «Σκέψεις...», ό.π.

²⁶ *A.B.*, α. φ. 272, α. ε. 173, Βενιζέλος προς Τσουδερό, 15.Υ. 1926.

του όχι μόνο οι εν Ελλάδι ιθύνοντες, αλλά και οι ηγέτες των γειτονικών κρατών. Επιπλέον, η όλη του ανάμιξη στις διεθνείς υποθέσεις της Ελλάδας, μπορούμε να ισχυριστούμε, ότι προλείανε το έδαφος διπλωματικά και πολιτικά, ώστε όταν επέστρεψε νικητής, το καλοκαίρι του 1928, κατόρθωσε να προχωρήσει με γοργά βήματα στην εξομάλυνση των διαφορών της Ελλάδας με την Ιταλία και με τα γειτονικά Βαλκανικά κράτη, τη Γιουγκοσλαβία και την Τουρκία.

Areti Tounta-Fergadi

*Eleftherios Venizelos's involvement in the attempt to settle Greek-Serbian differences
and the issue of his meeting with Pasic*

Summary

Eleftherios Venizelos was unofficially involved in the Greek-Serbian dispute, which arose during the period of the denunciation of the Greek-Serbian Treaty of Alliance signed on the 1st June 1913, and continued from November 1924 until the summer of 1925. We do not know for sure whether he had a meeting with Nicola Pasic. But this is not the most important question to be answered. What is important is the intervention of the Cretan politician in the Greek affairs and the gravity that was attributed to his opinion not only from leading personalities in Greece, but also from leaders of neighboring countries. What is more, it can be argued that Venizelos's involvement in the international affairs of Greece, prepared the diplomatic ground, so that when he victoriously returned to power in the summer of 1928, he quickly managed to settle the differences of Greece with Italy and the neighboring countries, Yugoslavia and Turkey.